

नेपाली साहित्यमा पूर्वीय दर्शनको प्रभाव

प्रा. नारायण गडतौला (विद्यावारिधि)

Central Department of Nepali, TU

Article History : Submitted 3rd Dec., 2022; Reviewed 8th Feb., 2022; Revised 17th March, 2023

Corresponding Author : Narayan Gadtaula, **E-mail** : ngadtaula26@gmail.com

सारसङ्क्षेप

नेपाली साहित्यमा प्रारम्भ कालदेखि नै पूर्वीय दर्शनको प्रभाव रहेको देखिन्छ। पूर्वीय दर्शनका मूलभूत स्रोतहरू वेद, उपनिषद्, रामायण, महाभारत, सूत्रग्रन्थ, बौद्ध तथा जैन साहित्य आदि रहेका छन्। वैदिक कृतिहरूमा स्थापित प्रकृति र समाजको बहुलता, औपनिषदिक आत्मा र ब्रह्म चैतन्यको शाश्वतता, पौराणिक समन्वयवाद, बौद्ध शून्यवाद र जैन स्याद्वाद जस्ता चिन्तनले नेपाली साहित्यमा प्रभाव पारेको तथ्यलाई यहाँ विभिन्न उदाहरणबाट स्पष्ट गरिएको छ। यी चिन्तनबाट नेपाली साहित्यमा जीवन र जगत्सम्बन्धी विविध विचार विकास भएका छन् जसमा सृष्टि, विकास एवं विनाशको अनन्त चक्रसँगै मानवको नियतिसम्बन्धी विचार पर्दछन्। मानव आफ्नो कर्मले आफूलाई सभ्यताको उचाइतर्फ लैजाने उच्च चैतन्य प्राणी भए पनि ब्रह्माण्डको बृहत् प्रणालीमा ऊ निरीह बन्न विवश भएको सत्यलाई पनि नेपाली सर्जकहरूले आफ्ना कृतिको विचारभूमि बनाएको देखिन्छ। प्रकृति र समाजमा विद्यमान बहुलता व्यावहारिक सत्य भए पनि परमार्थतः अद्वैतको ऐकान्तिक सत्यकै विवर्त वा परिणामका रूपमा दृश्यप्रपञ्चलाई स्विकारेर सामाजिक सूदभाव, भ्रातृत्व विश्वबन्धुत्व, व्यापक पर्यावरणीय सहअस्तित्व जस्ता चिन्तनलाई नेपाली सर्जकहरूले आत्मसात गरेका छन् भन्ने निष्कर्षलाई कृतिकै साक्ष्यको सूक्ष्म पठन विधिद्वारा स्थापित गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : बहुलवाद, शून्यवाद, समन्वयवाद, स्याद्वाद

विषयवस्तु

दर्शन र साहित्य वाङ्मयिक विधा हुन्। दर्शन विचारमूलक, बौद्धिक, तर्कनिष्ठ विधा हो भने साहित्य संवेगमूलक, हार्दिक, रागात्मक सौन्दर्यनिष्ठ विधा हो। दर्शन प्रस्तुतिमा कार्यकारण र वस्तुनिष्ठ हुन्छ भने साहित्य चाहिँ विरोधाभासी र आलङ्कारिक हुने गर्दछ। यति हुँदाहुँदै पनि दर्शनले साहित्यलाई अन्तर्वस्तु प्रदान गर्दछ भने साहित्यले दर्शनलाई किञ्चित् कलाको आवरण प्रदान गर्दछ। त्यसैले दुवै परस्पर निकट विधाका रूपमा रहेका छन् र यिनको एक आपसमा प्रभाव पनि देखिन्छ। नेपाली साहित्यको निर्माणमा पूर्वीय दर्शनको गहन योगदान देखिन्छ। वेद, ब्राह्मण आरण्यक, उपनिषद् जस्ता वैदिक वाङ्मयका विचार, विषय र आख्यान ढाँचाबाट नेपाली साहित्य लाभान्वित बनेको छ। विशेष गरेर ऋक्, यजु, साम र अथर्व वेदका बहुल चिन्तन, प्रकृति र मानवको साहचर्य सम्बन्धजन्य ज्ञान, कर्मकाण्ड र त्यसले सङ्केत गरेका मानवीय कार्यका आयामहरू, विधि निषेध जस्ता बहुविध पक्षबाट नेपाली साहित्य प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित देखिन्छ। उपनिषद् ग्रन्थहरू पूर्वीय दर्शनका उच्चतम

प्राप्त हुन् । यिनमा जीवन र जगत् सम्बन्धमा गम्भीर मन्थन भएको देखिन्छ । विशेष गरेर यस ब्रह्माण्डमा चेतनाको उच्च विकास भएकामा तदुपगामी द्रष्टा मनीषीहरू अत्यन्त गौरवान्वित देखिन्छन् । जड वस्तुभन्दा भिन्न चैतन्य सत्ताको विकास, विस्तार र यसका अनन्त सम्भावनाको खोजी नै औपनिषदिक आत्मचिन्तन र ब्रह्मचिन्तनलाई लिन सकिन्छ ।

पूर्वीय चिन्तन परम्पराका वैदिक वाङ्मयमा अङ्कुरित विचारलाई रामायण, महाभारत, पुराण आदिमा विभिन्न आख्यान, उपाख्यानसहित अत्यन्त विस्तार गर्ने कार्य भएको छ । यी ग्रन्थमा वैदिक वाङ्मयमा अङ्कुरित आख्यान ढाँचा, संवाद, छन्द, पात्रीय ढाँचा जस्ता साहित्यिक रूपतत्त्व र भाव विचार जस्ता अन्तर तत्त्व पुष्पित र पल्लवित बन्न पुगेको देखिन्छ । रामायण, महाभारत र पुराण आदि ग्रन्थ नेपाली साहित्यका निम्ति उपजीव्य ग्रन्थ नै हुन् । यिनले नेपाली साहित्यको निर्माणमा वैचारिक आद्यरूपीय ढाँचा र संरचनात्मक ढाँचा दुवै नै प्रदान गरेका छन् । पूर्वीय दर्शनको विकासमा वैदिक चिन्तनबाट अनुप्राणित साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा र वेदान्तका सूत्रग्रन्थ र तिनमा आधारित टीका, वृत्ति, भाष्य आदि विकास भएका छन् । शबरस्वामी, कुमारिल, प्रभाकर, मण्डनमिश्र, गौडपाद, शङ्कराचार्य, यामुनाचार्य, रामानुजाचार्य, निम्बार्काचार्य, मध्वाचार्य, बल्लभाचार्य, चैतन्यमहाप्रभु आदिका चिन्तन परम्परामा वैदिक दर्शन विकास र विस्तार भएको देखिन्छ । यी आचार्यहरूको चिन्तनले विकास गरेको तत्त्वमीमांसा, ज्ञानमीमांसा र नीति मीमांसाले नेपाली साहित्यमा निकै प्रभाव पारेको छ । यसै सन्दर्भमा विकसित अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैत, द्वैताद्वैत आदि विमर्श पनि नेपाली साहित्यको वैचारिक भित्ति निर्माणमा आधार बनेका छन् ।

पूर्वीय दर्शन परम्परामा वैदिक इतर मानिने चार्वाक, जैन र बौद्ध दर्शनको पनि विकास भएको छ । विशेष गरेर बुद्धभूमि नेपालमा बुद्धका चार आर्य सत्य, पञ्चशील, शान्ति र अहिंसासम्बन्धी चिन्तन महत्त्वपूर्ण प्रेरक मानिन्छन् । चार्वाकको उपभोक्तावादी वा उपयोगितावाद एक प्रकारले सार्वकालिक चिन्तन नै हो र कुनै कालखण्डमा यो निस्तेजभै र कहिले प्रमुख भएर नेपाली साहित्यमा यसले प्रभाव पारेको देखिन्छ । नेपाली साहित्यको वैचारिक विकासमा पुराणहरूको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ र विशेष गरेर यिनको समन्वयवादी दृष्टिले प्रभाव पारेको देखिन्छ । विभिन्न धर्म, सम्प्रदाय, जाति, संस्कृति आदिका बिचको सद्भाव निर्माणमा पुराणहरूको विचारले भूमिका खेलेको छ । भारतीय भूभागमा विकसित सबै प्रकारका चिन्तनलाई समेटेर तिनमा समन्वय गर्ने र तिनलाई सकेसम्म स्वीकार्य बनाउन पुराणहरूको जुन भूमिका छ त्यसले सामाजिक संसक्ति निर्माण गरेको र त्यसको प्रभाव नेपाली साहित्यमा परेको देखिन्छ ।

पूर्वीय दर्शनको प्रारम्भ, व्याख्या र पुनर्व्याख्या हुने क्रममा दयानन्द, सरस्वती, विवेकानन्द, महात्मा गान्धी, अरविन्द, ओशो जस्ता चिन्तकहरूको पुनर्व्याख्यात्मक योगदान गम्भीर देखिन्छ । वैदिक, पौराणिक चिन्तनमा देखिने धुमिलता, अन्योलता र अस्पष्टतालाई आधुनिक चिन्तकहरूले युगानुकूल पुनर्व्याख्या गरेर तिनलाई प्राञ्जल एवं परिष्कार गरेको पाइन्छ । यस प्रकारको पुनर्व्याख्याले आधुनिक नेपाली साहित्यलाई निकै ठूलो वैचारिक बल मिलेको देखिन्छ । आधुनिक नेपाली साहित्य मूलतः पूर्वीय दर्शनको पुनर्व्याख्या कालको पृष्ठभूमिमा निर्माण भएको छ । नेपाली साहित्यलाई आधुनिक कालमा अवतरण गराउने र विकास गर्ने साहित्यकारहरू लेखनाथ पौड्याल, बालकृष्ण सम, सोमनाथ सिग्दाल, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, धरणीधर कोइराला, महानन्द ग्रन्थहरूमा स्थापित विचारलाई संश्लेषण गरिएको छ भने सोद्देश्य नमुना छनोटद्वारा केही कृतिहरू छनोट गरिएका छन् । छनोट गरिएका कृतिहरूमा पूर्वीय दर्शनको प्रभाव पहिचन गर्न तिनको सूक्ष्म पठन, पाठ विश्लेषण, व्याख्या र आवश्यक ठाउँमा तुलना गर्दै विवेच्य विषयको सत्यापनद्वारा निष्कर्षण गरिएको छ । पूर्वीय दर्शनका व्यापक एवं सूक्ष्म विषयलाई निश्चित सैद्धान्तिक प्रतिमानलाई आधार मानेर विभिन्न विषयलाई तिनमा समाहार गरिएको छ । यहाँ वैदिक बहुलवादी चिन्तन, औपनिषदिक आत्मचिन्तन, पौराणिक समन्वयवाद, जैन स्याद्वाद र बौद्धशून्यवाद यी मुख्य सैद्धान्तिक प्रतिमानका आधारमा नेपाली साहित्यमा पूर्वीय दर्शनको प्रभाव विश्लेषण गरिएको छ ।

वैदिक बहुलवादको प्रभाव

वैदिक वाङ्मयमा पाइने बहुलवादी चिन्तन व्यावहारिक एवं वस्तुवादी यथार्थमा आधारित छ र त्यो नेपाली साहित्यमा आनुवंशिक विरासतका रूपमा प्राप्त प्रभाव हो। यसले धर्म, सम्प्रदाय, संस्कार, संस्कृति, जाति, भाषा, लिङ्ग, वर्ण आदि अनेक विविधताको सौन्दर्य स्विकारेको देखिन्छ। संहिता ग्रन्थहरूमा देखिने प्रकृतिको वैविध्य वर्णन, ब्रह्माण्डको विराट्ता, प्राणीहरूको विविधता र देव, असुर, दानव, दैत्य, राक्षस, गन्धर्व, किन्नर, यक्ष, मनुष्य आदि समाजको भिन्न भिन्न विभागको स्वतन्त्र वर्णन वैदिक बहुल चिन्तनको स्वरूप हो। ऋग्वेदको पुरुषसूक्त (१०/१०/१-१६) मा वर्णित विराट् रूपले सहस्र शिर, सहस्र आँखा, सहस्र पाउ आदिले युक्त भएर पृथिवीलाई व्याप्त गरेको छ। निश्चय नै यस किसिमको वर्णन चेतनाको बहुरूपको वर्णन हो। यस मन्त्रको व्याख्या गर्दै शायणाचार्यले भनेका छन् “सर्वप्राणीसमाष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्योयः पुरुषः” (ऋग्वेद शायणभाष्य, सन् २००७, पृ. २८१) अर्थात् हजारौं हात पाउ आदिले युक्त विराट् पुरुषले सम्पूर्ण प्राणी र ब्रह्माण्डकै स्वरूपलाई नै बुझाएको छ। यजुर्वेद (३६/१७/) मा द्यौ, अन्तरिक्ष, पृथिवी, जल, औषधि, वनस्पति आदिको शान्तिको कामना गर्दै विश्व ब्रह्माण्डको अस्तित्वमा हरेकको सन्तुलन हुनु आवश्यक भएको स्विकारिएको छ। यस प्रकारको विश्वपर्यावरणीय चेतना नै बहुल दृष्टिको मूल आधार हो। वेदमा अग्नि, वायु, सूर्य, चन्द्रमा, आदित्य, अदिति, दिति, उषा, सोम आदि अनेक तत्त्वको पृथक् महत्त्व दर्साइएको छ भने इन्द्र, वरुण, विष्णु, रुद्र, वसु आदि देवताको भिन्न भिन्न शक्तिको वर्णन गरिएको छ। यी सबैको तात्पर्य वैदिक संहिताहरू सृष्टि र समाजको बहुलता वा बहुत्वलाई स्विकार्दछन् र सबैको पारस्परिकतामा संसार र समाज गतिशील हुन्छ भन्ने स्विकार्छन् भन्ने हो। वैदिक संहिताको बहुलवादी चिन्तनलाई पश्चवर्ती पौराणिक वाङ्मयले अनेक आख्यान, उपाख्यान आदिका माध्यमले विकास गरेका छन्। यद्यपि यो बहुलवाद व्यावहारिक सत्य हो र परमार्थतः एउटै सत्यको अभिव्यक्ति हो भन्ने कुरामा वैदिक समाजद्रष्टा सचेत देखिन्छन्। “एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति” (ऋग्वेद, १/१६४/८६) भनेर व्यावहारिक बहुत्वभित्र एउटै परम तत्त्वको अस्तित्व पनि स्विकारिएको छ।

नेपाली साहित्यमा वैदिक संहिताग्रन्थ र पश्चवर्ती संस्कृत वाङ्मयमा विकसित बहुलवादी चिन्तनको आनुवंशिक प्रभाव देखिन्छ। संहिताहरूमा वर्णित सूर्य, चन्द्र, उषा, इन्द्र, वरुण आदिको विविध शक्ति नै नायक, प्रतिनायक, नायिका आदि विविध मानवीकृत रूपमा परिवर्तन भएको देखिन्छ। नायकीय युगका शक्तिहरू प्रजातान्त्रिक समाजमा संघ, सङ्घठन एवं समूहात्मक शक्तिमा रूपान्तरण भएको हुँदा आधुनिक साहित्यमा विभिन्न वर्ग, प्रवर्गको शक्तिमा परिवर्तन भएको देखिन्छ। वैदिक प्राकृतिक शक्ति नायकीय शक्तिका रूपमा अवतरित भएर नायक युगमा प्रवेश गरेपछि नेपाली साहित्य लेखन प्रारम्भ भएको हुँदा पृथ्वीनारायण शाह, बहादुर शाह, भीमसेन थापा जस्ता काव्यनायकको चित्रणमा प्राकृतिक शक्ति आरोप भएको देखिन्छ। नेपाली साहित्यमा बहुलताको सौन्दर्यलाई स्विकारेर चित्रण गर्ने परिपाटी नेपाली साहित्यको प्रारम्भदेखि भएको पाइन्छ। नेपाली काव्यको प्रारम्भमै कृष्णभक्ति, रामभक्ति, निर्गुण भक्ति, शिव, देवी, सूर्य, नृसिंह आदिको भक्तिकाव्य प्रणयनबाट पनि बहुल विचार र दृष्टिकोणले प्रश्रय पाएको देखिन्छ। यहाँ केही साक्ष्यद्वारा तिनको पुष्टि गरिएको छ।

साक्ष्य १

हे नारद सब पाप हर्न कन ता रामायणैले सरी
अर्को मुख्य उपाय छैन सबको हित् यै छ अमृत सरी

(भानुभक्तिय रामायण, १/७)

साक्ष्य २

आफ्ना साथीहरू लिएर सँगमा दिन्भर बनैमा गई
गाईहेरु चराउँथ्या हरि सदा सामान्यजन् भैं भई
जम्बा भैकन गोपिनीहरू सबै क्यै गोपिका धर्महाँ
मार्थ्या चित्त प्रसन्न वात्चित गरी श्रीकृष्णजीकै तहाँ

(केदारनाथ खतिवडा, मुरलीलीला)

साक्ष्य ३

गर्छ जसले नित्य चिन्तन् पाउ भोलानाथको

पर्छ तेस्माथी सुदृष्टी दैव भोलानाथको

(लक्ष्मीदत्त पन्त, पाउ भोलानाथको)

साक्ष्य ४

प्रत्येक पुष्पको रूप रेखा रङ्ग अनेक छ

तर सौन्दर्यको ज्योति तिनमा भिन्न एक छ ॥१/२८॥

बेगिन्ती पुष्पका भेद बेगिन्ती रूप वासना

एकै प्रवाहमा चल्छन् धन्य हो विधि कल्पना ॥१/३१॥

यी साक्ष्यहरूले नेपाली साहित्यमा बहुविचारको अभिव्यक्तिलाई स्पष्ट गरेका छन् । राम, कृष्ण, शिव आदि देवताहरूलाई उपासना गर्ने परिपाटीले बहु आकार, गुण, धर्म, संस्कार र संस्कृतिको विविधतालाई आत्मसात गरेको देखिन्छ । यो पूर्वीय दर्शनमा प्राप्त हुने बहुल दृष्टिकोणकै साहित्यिक अभिव्यक्ति हो ।

आधुनिक नेपाली साहित्यको प्रारम्भसँगै कवि लेखनाथले प्रकृतिको विविधताका माध्यमबाट समाजको विविधता व्यञ्जित गरेका छन् । पौड्यालले वासन्ती सौन्दर्यको वर्णन गर्ने क्रममा पृथिवीमा देखिएका बहुरङ्गी फूल र तिनका सौन्दर्यगत विविधतालाई वर्णन गरेका छन् । यस प्रकारको प्राकृतिक सौन्दर्यका माध्यमबाट कविले अनेक वासना, संस्कार, संस्कृति, आकार, प्रकारले युक्त मानव चरित्रलाई व्यञ्जित गरेका छन् । बहुलता व्यावहारिक सत्य हो र बहुलताभिन्न व्याप्त सौन्दर्य ज्योतिको एकत्व पारमार्थिक सत्यको स्वीकृति हो ।

आख्यान तथा आख्यानान्तरक कृतिहरूमा यस किसिमको बहुलवादी चिन्तनलाई विभिन्न आख्यान, उपाख्यान, चरित्र आदिका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । खण्डकाव्यकै परम्परामा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले 'मुनामदन' मा एकातिर काठमाडौं नागर सभ्यताको मध्यमवर्गीय परिवार मदन र अर्कोतिर एकान्त वन्य प्रान्तको भोटेको जीवन चित्रण गरेर भिन्न प्रकृतिको समाजलाई देखाएका छन् । मदन र भोटे पात्रलाई एक ठाउँमा उभ्याउने चिन्तनभिन्न दुईटा पात्रमात्र नभएर भिन्न स्थान, चरित्र, संस्कार, संस्कृति, विचार आदिको बहुत्वको यथार्थ अभिव्यक्ति हो । गुरुप्रसाद मैनालीको 'छिमेकी' कथालाई विश्लेषण गर्ने हो भने यसका पात्रहरू गुमाने घर्ती, धनजिते भोटे, आशामरु साहू (नेवार) धर्मानन्द पाध्ये (ब्राह्मण) बहुल समाजको प्रक्षेपण हो । बहुत्वभिन्नको भाइचारा र छिमेकी पन यस कथाको सन्देश हो । नेपालको एउटा ज्यामिरे बेसीको सीमित परिवेश भए पनि यसले विश्व मानव समुदायलाई भ्रातृत्व, भगिनीत्व, मित्रता जस्ता सत् पक्षबाट नै सभ्यता निर्माण हुने सन्देश प्रवाहित गरेको छ ।

नेपाली साहित्यको आधुनिक कालको प्रवर्तनसँगै उदाएको समाजचिन्तनमा वैदिक दर्शनबाट आनुवंशिक रूपमा प्राप्त व्यावहारिक एवं वस्तुगत बहुलवादी चिन्तनको प्रभाव देखिँदै आएको छ । नेपाली समाजको बनोट स्वयं नै बहुल प्रकृतिको छ र यसमा वेदहरूले स्विकारेका अनेक देवदेवीका उपासना हुने गरेको छ । खोलानाला, पहाड, वन, वृक्ष, तलाउ, धर्ती, सूर्य, चन्द्र आदि प्रकृतिका छटाहरूको पूजा गर्नेदेखि राम, कृष्ण, शिव, पार्वती, विष्णु, गणेश, बुद्ध, भीमसेन, हनुमान आदिको उपासना गर्ने वैचारिक विविधताले युक्त नेपाली समाजको बहुरूपलाई नेपाली साहित्यमा प्रतिबिम्बन भएको देख्न सकिन्छ । समकालीन नेपाली साहित्यमा वर्ग, जाति, लिङ्ग, क्षेत्र आदिले उत्पीडित एवं सीमान्तीकृत समुदायलाई मूल प्रवाहमा ल्याउने उद्देश्यले विकीर्ण चिन्तनहरू विकास भएका छन् र यिनको सैद्धान्तिक आधारका रूपमा पश्चिमी परम्परालाई लिने प्रचलन बढेको छ । यसको मूल कारण पूर्वीय परम्परामा रहेका बहुल चिन्तनलाई युगानुकूल सिद्धान्तीकरण हुन नसक्नु हो भन्ने लागेको छ ।

समकालीन सामाजिक उत्पीडन, विभेद र विकृतिलाई विषय बनाएर लेखिएका कृतिहरूमा इस्मालीको गाउँको माया कथा र सुरेन्द्र नकर्मको 'लौ आयो ताजा खबर' लाई दृष्टान्तका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। इस्मालीको 'गाउँको माया' कथामा गाउँ र सहरको पृथक्ता र गाउँमा उत्पीडितहरूको भोगाइलाई प्रस्तुत गर्दै बहुलताभिन्नको एकल आधिपत्यप्रति रोष प्रकट गरिएको छ। किसन, बुधना, परिछन, रामदरस, बखतबहादुर जस्ता पात्रका माध्यमबाट बहुलताको सौन्दर्य उत्खनन गरिएको छ। वर्ग विभेदयुक्त समाजमा निम्न वर्गको अस्तित्व पहिचान नहुनु र प्रजातन्त्रका पक्षधर पार्टीहरू पनि फुटाएर राज गरेको बाटामा हिँडेकाले नेपाली समाजको बहुविध सौन्दर्य नै विखडित भएको विचार यसमा प्रकट भएको छ। सुरेन्द्र नकर्मले नेपाली समाजमा विद्यमान युवा विकृतिलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा नेपाली समाजका बहुसांस्कृतिक एवं बहुभाषिक पात्रहरू उभ्याएर बहुलता बिचको विश्वास, सद्भाव एवं सहकार्य अक्षुण्ण रहनु पर्ने विचार व्यक्त गरेका छन्। यी दृष्टान्त वा साक्ष्यका रूपमा आएका कृतिहरू नेपाली समाजको सनातन शृङ्खला वा सद्भावको अभिव्यक्ति हुन्। यसमा वैदिक बहुलवादी मौलिक चिन्तनधाराको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ भने आंशिक रूपमा आधुनिक शिक्षा र परिवर्तित सन्दर्भको योगदान पनि रहेको देखिन्छ।

यी केही साक्ष्यका आधारमा नेपाली साहित्यमा पाइने वैचारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक आदि अनेक क्षेत्रमा बहुलताको स्वीकृति मूलतः वैदिक वाङ्मयमा पाइने बहुलवादकै आनुवंशिक प्रभाव हो।

औपनिषदिक आत्मचिन्तनको प्रभाव

पूर्वीय दर्शनको केन्द्रीय चिन्तन आत्मवाद हो र यसलाई स्थापित गर्ने श्रेय उपनिषद्लाई रहेको छ। वृहदारण्यक, छान्दोग्य, कठ, केन, माण्डूक्य आदि प्रमुख उपनिषद्हरूमा पाइने आत्मचिन्तनले पूर्वीय समाज त अनुगृहित छ नै पश्चिमी समाजलाई पनि यसले गम्भीर प्रभाव पारेको देखिन्छ। राजा जनकका सभामा सुशोभित याज्ञवल्क्य आफ्ना पत्नी मैत्रेयीसँगको संवादमा "... आत्मा त्वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेः। यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्" (वृहदारण्यकोपनिषद् २/४/५) भन्दै आत्मा नै हेर्नु पर्ने, सुन्नु पर्ने, मनन गर्नु पर्ने, अनुसन्धान गर्नु पर्ने वस्तु भएको बताउँछन् किनभने आत्मालाई देखेपछि, सुनेपछि, मनन गरेपछि र जानेपछि अरू सबै जानिन्छ भन्ने याज्ञवल्क्यको भनाइ छ। चैतन्य सत्ताका कारण जड प्रकृति उपयोगी बनेको छ। दृश्य प्रपञ्चरूप जगत्को यति धेरै नाम, गुण, रूप केवल चेतनको उपस्थितिबाट मात्र सम्भव भएको हो त्यसैले तत्कालीन ऋषिमेधा चेतनाको विकास, विस्तार र आयामका अनेक सम्भावनाको खोजीतर्फ व्यग्र भएको देखिन्छ। आत्माविनाको जगत् निष्प्राण र निश्चेष्ट हुने भएकाले सबै प्रकारका वैभव पनि व्यर्थ छन्- "... न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तम्प्रियम् भवति आत्मनस्तु कामाय वित्तम्प्रियम् भवति..." (वृहदारण्यक, २/४/५) अर्थात् आत्माका कारणले सम्पत्ति प्यारो भएको हो सम्पत्तिका लागि होइन भन्ने चिन्तनले चेतनस्वरूप आत्माको महत्त्व स्थापित गरेको छ।

मनुष्यको चेतना भौतिक वस्तुबाट तृप्त हुन सक्तैन भन्ने कुरा कठोपनिषद्को पनि मान्यता छ- "न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो" (२/१/२७)। आत्माको तृप्ति आत्माको अनुभूतिबाट नै सम्भव छ। यसको तृप्तिका निमित्त अन्य कुनै भौतिक वस्तु, ज्ञान, बुद्धि आदि समर्थ छैनन्। आत्मानुभूतिको उपायका बारेमा मुण्डकोपनिषद् (३/२/३) मा भनिएको छ:

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥

अर्थात् यो आत्मा शास्त्रज्ञान, बुद्धि, श्रवण आदिद्वारा पाउन सकिँदैन। जसले यसलाई साक्षात्कार गर्दछ त्यसैले नै आत्माको अनुभव गर्दछ र त्यसलाई नै आत्माले आफ्नो स्वरूप प्रदर्शन गर्दछ। मुण्डको यस भनाइले आत्मतत्त्वको अस्तित्व बोध अरू कुनै साधनबाट सम्भव छैन। आत्मसाक्षात्कारबाट नै मनुष्य ज्ञानले तृप्त हुन्छ, कृतकृत्य हुन्छ, वीतराग र शान्त हुन्छ

(मुण्डकोपनिषद्, ३/२/५) । औपनिषदिक आत्मज्ञान अस्तित्व बोधको आधार नै देखिन्छ ।

उपनिषद्को आत्मज्ञानलाई पश्चवर्ती गीता, पुराण, ब्रह्मसूत्र र ब्रह्मसूत्रका व्याख्याताहरू शङ्कर, रामानुज, निम्बार्क आदिले अनेक ढङ्गले व्याख्या गरेका छन् । शङ्कर आत्मा वा जीवलाई ब्रह्म नै मान्दछन् भने रामानुज ब्रह्मको अंश ठान्दछन् । आत्मासम्बन्धी यी विमर्शले पूर्वीय दर्शनमा अध्यात्मवाद, भक्तिदर्शन, प्रपत्तिदर्शन, करुणा, दया, मैत्री, आस्तिक चेत आदि अनेक चिन्तनको विकास भएको देखिन्छ । आत्मदर्शन आत्मा र परमात्माका रूपमा विभक्त भएर ब्रह्म वा ईश्वरसम्बन्धी व्यापक चिन्तन विकास भएको देखिन्छ । यही चिन्तनले नै नेपाली साहित्यको प्राथमिककालीन भक्तिधारा र माध्यमिककाल र आधुनिककालसम्मको भक्तिपरक साहित्य लेखनलाई उत्प्रेरित गरेको देखिन्छ । भानुभक्तको रामायण र रामगीता महत्त्वपूर्ण साक्ष्य हुन् । ज्ञानदिलदासको 'उदय लहरी' मा पनि औपनिषदिक आत्म चिन्तनको गहिरो प्रभाव परेको कुरा "ब्राह्मण हुँ भन्छन् वेद न चिन्या" जस्ता भनाइबाट बुझ्न सकिन्छ ।

नेपाली साहित्यमा पूर्वीय आत्मचिन्तनले वैचारिक दृष्टिकोण त प्रदान गरेको छ नै कतिपय सन्दर्भमा कृतिको संरचनात्मक ढाँचा एवं बिम्ब, प्रतीक, उपमान जस्ता कला तत्त्वहरू पनि प्रदान गरेको देखिन्छ । भानुभक्त, ज्ञानदिलदास, लेखनाथ, लक्ष्मीप्रसाद, सम, घिमिरे रुद्रराज पाण्डे, लैनसिंह बाडदेल आदिमा पूर्वीय आत्मतत्त्वले प्रभाव पारेको विषयलाई केही साक्ष्यद्वारा यहाँ प्रकाश पारिएको छ ।

साक्ष्य १

अध्यास् हुन्छ चिदात्ममा इ सबको जो छन् अहङ्कारका
इच्छादी पनि बुद्धि धर्म बुझनु छैनन् कुनै सारका
आत्मा साक्षि छ यो पृथक् इ सबमा सब्मा घुस्याको पनि
जस्तै घुस्तछ अग्नि लोहहरूमा तस्तै प्रकारको बनी
(रामायण, उत्तरकाण्ड, १३९)

साक्ष्य २

परम पदारथ उपदेश पाया
निते दिन आत्मामा सुरथ लगाया
आत्मा अगोचर अगमले षेल्छ
गम गरु भने तम गुन्ते ठेल्छ
(ज्ञानदिलदास, उदय लहरी, पृ. ३०)

साक्ष्य ३

मनः प्राण ज्ञानेन्द्रिय सकल कर्मेन्द्रिय तनू
निजात्मा सत्ताले जड इ सब चैतन्य भञ्जि छन्
यही बोध् बुझीन्या अति विमल बोधानुभव यो
बनाहुँदामा श्री हरिचरण मात्रै शरण छन् ।
(वीरशाली पन्त, विमलबोधानुभव)

साक्ष्य ४

हड्डीको पिँजरा शरीर उसमा मैना म भन्ने चरो
त्यो क्याँ क्याँ गरदो छ शान्ति-रसको पानी विना भै खरो
चारा इन्द्रिय लभ्य यो विषयको लाखौँ खन्याए पनि

भित्री व्याकुलता र दाह उसको छुट्टैन कती पनि
(लेखनाथ पौड्याल, पिँजराको प्यासा मैना, लालित्य भाग १, पृ. ६०)

साक्ष्य ५

सुधाको त्यो भर्ना कवि हुन गए सीकर सरी
थियो त्यो शोभाको जलधि कविजी मञ्जु लहरी
मिठो त्यो मिश्रीको रस मधुर मिश्री कवि थिए
अहा कस्तो कस्तो अगम छविमा तन्मय भए
(लेखनाथ पौड्याल, तरुणतपसी, १/१८)

साक्ष्य ६

हाडहरूका सुन्दर खम्बा
मांस पिण्डका दिवार
मस्तिष्कको यो सुनको छाना
इन्द्रियहरूको द्वार
नसा नदीका तरल तरङ्ग
मन्दिर आफू अपार
कुन मन्दिरमा जान्छौ यात्री
कुन मन्दिरको द्वार
मनको सुन्दर सिंहासनमा
जगदीश्वरको राज
चेतनको त्यो ज्योति हिरण्मय
उसको शिरको ताज
(लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, यात्री, पृ. १७)

साक्ष्य ७

यहाँ
निर्विकल्प समाधिस्थ आनन्दमय सत्य शून्यको
अनुभव गर्ने
मूर्ख म शुद्ध बुद्ध हुँ
(बालकृष्ण सम, मेरो नुहाउने कोठा)

साक्ष्य एकमा वेदान्त दर्शनको अद्वैतवादले स्थापित गरेका जगत्को मिथ्यात्व र आत्माको नित्यतासम्बन्धी चिन्तनको गहिरो र प्रत्यक्ष प्रभाव देखिन्छ। यसमा आचार्य शङ्करको 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' भन्ने मान्यताअनुसार सम्पूर्ण दृश्य प्रपञ्च ब्रह्मको अध्यास भएको चिन्तन व्यक्त भएको छ। साक्ष्य दुईमा आत्मालाई परम पदार्थका रूपमा स्विकारेर नित्य प्रतिदिन यसमा ध्यान लगाउनु पर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ। साक्ष्य तीनमा हरिचरणको महिमा गाउने क्रममा जड र चेतन सत्ताको भिन्नता देखाउँदै मन, प्राण, इन्द्रिय, शरीर आदि जड तत्त्व र आत्मा चैतन्य तत्त्व भएको दार्शनिक विचार यसमा प्रकट भएको छ र यो पूर्वीय दर्शनबाट प्राप्त विचार हो। साक्ष्य चारको पद्य पूर्वीय आत्मासम्बन्धी दर्शनको काव्यात्मक प्रस्तुति हो। यसमा शरीरलाई पिञ्जरा, मैना चरालाई आत्मा, शान्ति रसलाई आत्मानुभूति, विषय सुखलाई चारो र सांसारिक रागलाई

दुःखका रूपमा आरोपण गरी मुक्त एवं स्वतन्त्र जीव संसारमा फँसेको विचार व्यक्त गरिएको छ । पिञ्जरामा थुनिएको चराको वर्णनद्वारा आत्माको बन्धनलाई ध्वनित गर्ने प्रस्तुत कविता आत्मचिन्तनको प्रभावमा लेखिएको छ । साक्ष्य पाँचको पद्यमा आत्मा र ईश्वरको पारस्परिक सम्बन्धजन्य वस्तुले काव्यात्मक वस्तुको स्वरूप ग्रहण गरेको छ । भर्ना-सीकर, जलधि-लहरी, मिश्रीरस-मिश्री यिनको सम्बन्ध र ब्रह्म तथा जीव वा आत्माको सम्बन्ध सादृश्यपूर्ण छ । जसरी भर्ना र भर्नाको थोपाबिच अंशी र अंश, जलधि र लहरीबिच अभेद सम्बन्ध छ त्यस्तै नै जीव र ब्रह्मबिचको सम्बन्ध त्यस्तै नै हो भन्ने वेदान्त दर्शनको मान्यता छ । यस प्रकारको विषय कविले पूर्वीय दर्शनबाट नै लिएका हुन् र यसले काव्यको विषय पनि गहन एवं व्यञ्जनागम्य हुन पुगेको छ । साक्ष्य छको साक्ष्यमा कवि देवकोटाले आत्मालाई नै ईश्वरको मन्दिरको रूपमा लिएका छन् र परम चैतन्य आत्माको अनुसन्धान गरेर हरेक मानवमा ईश्वरीय भाव देख्न सक्नु पर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । साक्ष्य सातको कविताशमा योग दर्शनको समाधि चिन्तनसहित आत्माको शुद्ध, बुद्ध स्वरूपको वर्णन पाइन्छ । पतञ्जलिको “तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः” (योगसूत्र, ३/३) अर्थात् समस्त बाहिरी उपाधिलाई छोडेर ध्येय वस्तुलाई प्रकाशित गर्ने समाधि हो जहाँ ध्यानको स्वरूप शून्य हुन्छ भन्ने चिन्तन यसमा देख्न सकिन्छ । कवि सम काव्य सृजनको अवस्था र ध्यानको वा समाधिको अवस्थालाई समान ठान्दछन् जहाँ साक्षात् आत्मतत्त्वको प्रतीति हुन्छ । ‘मेरो नुहाउने कोठा’ कवितामा ‘म’ शब्द आत्मबोधक देखिन्छ र काव्य आराधना गर्ने कवि र योग साधना गर्ने योगीका साधनालाई समीकरण गरेर दुवैले संसारको सम्बन्धबाट उत्पन्न हुने आत्मिक कल्मषलाई पखालेर राग, द्वेष, ईर्ष्या जस्ता विकारबाट आत्मालाई मुक्त बनाउने विचार व्यक्त गरिएको छ । यस प्रकारको गहिरो चिन्तन पूर्वीय योग र वेदान्त दर्शनको प्रभाव हो ।

आख्यान र आख्यानात्मक काव्यमा यस किसिमको आत्मचिन्तनले वैचारिक पृष्ठभूमिका साथसाथै काव्यकृतिको संरचनामा पनि भूमिका खेलेको देखिन्छ । लेखनाथ पौड्यालको काव्यसाधनाको चूडान्त प्राप्त मानिने ‘तरुणतपसी’ को वस्तुसंरचना, पात्र र उद्देश्यलाई हेर्ने हो भने पूर्वीय आत्मतत्त्वको स्वरूप नै आख्यानीकृत भएको देखिन्छ । यस कृतिमा एक कविपात्र, अर्को वृक्ष र तेस्रो वृक्षमा प्रतिबिम्बित ऋषिपात्र देखिन्छन् । यी तीन पात्रलाई हेर्दा वेदान्त दर्शनले स्विकारेको जीव (कविपात्र), वृक्ष (जगत्) र ऋषि (ब्रह्म) को काव्यात्मक अभिव्यक्ति भएको बुझिन्छ । जीव, जगत् र ब्रह्मरूप तत्त्वत्रयात्मक विश्व र कवि, वृक्ष र ऋषि पात्रत्रयात्मक काव्यात्मक विश्व समप्रकृतिका छन् । वेदान्त दर्शनले प्रतिपादन गरेको जीव वासनाबद्ध, दुःखी एवं सांसारिक रापले आकुलव्याकुल बनेको छ भने तरुणतपसीको कविपात्र पनि कान्ताविरहको आलो तापले व्याकुल देखिन्छ । वेदान्त दर्शनले जगत्लाई जीवको कर्मभूमि वा आश्रयस्थल मान्दछ भने तरुणतपसीमा वृक्ष कविरूप जीवको आश्रय बनेको छ र यसमा ऋषिरूप ब्रह्म प्रतिबिम्बन भएको छ । कविरूप जीवका निमित्त या त वृक्ष या त ऋषि दुईमा एकमात्र प्रतिबिम्बन देखिन्छ र यो अद्वैत दृष्टि हो ।

पूर्वीय दर्शन ब्रह्म वा ईश्वरलाई विश्वको स्रष्टा, संरक्षक र साक्षी ठान्दछ । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति” (तैत्तिरीय भृगुवल्ली, १/१) जस्ता भनाइबाट ब्रह्मको स्वरूप बोध हुन्छ । तरुणतपसीमा पनि वृक्षर्षिरूप ब्रह्म सम्पूर्ण जगत्को साक्षी बनेर वर्णन गर्दछ । जसरी यो सम्पूर्ण जगत् ब्रह्ममा लीन हुन्छ त्यस्तै काव्यमा पनि कवि र वृक्षरूप जगत् लीन भएका छन् । यो काव्यव्यापी संरचनाबाट तरुणतपसी पूर्वीय आत्मचिन्तनको प्रभावमा लेखिएको काव्य हो भन्ने देखिन्छ । उपनिषद्देखि वर्णन गरेको आत्मस्वरूपले बालकृष्ण सम जस्ता बौद्धिक नाटककारलाई पनि गहिरो प्रभाव पारेको देखिन्छ । सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित ‘म’ नाटकको अन्तर्वस्तु आत्मतत्त्वकै प्रभावबाट निर्मित देखिन्छ । ‘म’ नाटकमा मुख्यपात्र इन्द्रवीर र प्रभा हुन् । इन्द्रवीर आफ्नी पत्नी प्रभालाई बेवास्ता गर्दै माया पात्रको पछि लाग्दछ । आफ्नी प्रभालाई उपेक्षा गरेर एउटी आचारहीन मायालाई झ्यालमा देखेर लोभिएको इन्द्रवीर र प्रभा अनि मायाको त्रैविध्य सम्बन्धलाई आत्मा, आत्माको प्रकाश र सांसारिक मायाजालसँग तुलना गर्न सकिन्छ । पूर्वीय दर्शमा आत्माले आफ्नो ज्योतिरूप (प्रभा) लाई चिन्न नसकेर संसारमा भड्किन्छ भन्ने मानिन्छ । यसको मूलकारण माया हो । मायाकै कारण आत्मस्वरूप ढाकिन पुग्दछ । आत्मस्वरूप

बुद्धका निमित्त अविद्याको नाश र विद्याको उदय हुनु पर्दछ र मात्र आफ्नो अमरत्व बोध हुन पुग्दछ । “अविद्याया मुत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते” (ईशावास्योपनिषद्, ११) भन्ने भनाइ जस्तै आफ्नै प्रभालाई बोध गर्न वा आत्माले आफ्नो स्वरूपलाई प्रकट गर्न निर्मल ज्ञान आवश्यक भएको औपनिषदिक आत्मविद्याको प्रतिबिम्बन यस नाटकमा देख्न सकिन्छ । समको ‘म’ नाटकलाई हेर्दा यो सामाजिक नाटकका रूपमा देखिन्छ तर यसको मर्म पूर्वीय दर्शनमा निहित आत्मदर्शनसँग मिलेको छ । नेपाली उपन्यास क्षेत्रमा पनि पूर्वीय दर्शनको आत्मचिन्तनको प्रभाव परेको देखिन्छ । लैनसिंह बाडदेलका उपन्यासहरू ‘मुलुक बाहिर’, ‘लङ्गाडाको साथी’ र ‘माइतघर’ उपन्यासमा करुणाको सबल प्रस्तुति पाइन्छ । पूर्वीय आत्मचिन्तनले स्थापित गरेको करुणालाई ‘मुलुक बाहिर’ उपन्यासकी म्याउचीको चरित्र, ‘लङ्गाडाको साथी’ उपन्यासमा लङ्गाडाको चरित्र र ‘माइतघर’ उपन्यासमा सानीको चरित्र जीवन्त एवं कारुणिक बन्न पुगेका छन् ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका ‘सुम्निमा’ उपन्यासको संरचनालाई हेर्दा पूर्वीय दर्शनको आत्मवादको गहिरो प्रभाव पाउन सकिन्छ । सोमदत्त र सुम्निमाको चरित्र निर्माणमा आत्मा र देहको चिन्तन प्रस्तुत गरिएको छ । कोइराला आत्मा र देहलाई अविभाज्य तत्त्व ठान्दछन् । सोमदत्त आत्मतत्त्वको उपासकका रूपमा उभिएको छ भने सुम्निमा देहका पक्षमा उभिएकी छ । अर्थात् उपन्यासकारले यी दुई पात्रलाई आत्मा र देहको विमर्श गर्ने पात्रका रूपमा उभ्याएका छन् । ‘सुम्निमा’ उपन्यासमा आत्मा योग, साधना, व्रतचर्या, ध्यान आदिमा प्रवृत्त हुने चिज र देह भोग, वासना, राग, मोहको स्थानका रूपमा लिने परम्परागत प्रवृत्तिको खण्डन गर्दै योग र भोगको समाष्टिरूप नै जीवन हो भन्ने विचार निष्कर्षण गरिएको छ । यसै कारण सुम्निमा र सोमदत्त एकला एकलै अपूर्ण जीवनका द्योतक बनेका छन् । कोइराला उपनिषद्को आत्मचिन्तनबाट पर्याप्त प्रभाव ग्रहण गर्दै सुम्निमाको आख्यान ढाँचा र वैचारिक रेखाको निर्माण गर्दछन् । आत्मदर्शनकै कारण सुम्निमा, सोमदत्त र पुलोमाको चरित्र प्रभावकारी र जीवन्त बन्न पुगेको देखिन्छ । यी केही साक्ष्यका आधारमा हेर्दा पूर्वीय आत्मदर्शनले नेपाली साहित्यको वैचारिक पृष्ठभूमिदेखि संरचनाका निमित्त पनि योगदान गरेको देखिन्छ । कतिपय कृतिमा आत्मचिन्तनको प्रत्यक्ष प्रभाव देखिन्छ भने कतिपय कृतिहरूमा अप्रत्यक्ष प्रभाव देखिन्छ ।

पौराणिक समन्वयवादको प्रभाव

पुराणहरू पूर्वीय दर्शनका प्राचीन सृजन मानिन्छन् भन्ने कुरा पुराण शब्दले स्पष्ट गरेको छ । वायु पुराणका अनुसार “यस्मात् पुरा ह्यनतीदं पुराणं तेन तत् स्मृतम्” (पूर्वाद्, २/१८२) अर्थात् प्राचीन कालमा रहेको हुँदा यसलाई पुराण भनिएको हो । पूर्वीय दर्शनका महत्त्वपूर्ण स्रोतहरूमा पुराणहरूलाई पनि लिइन्छ । पुराण वा पौराणिक वाङ्मयमा रामायण, महाभारतसहित अठार पुराणहरू र अठार उपपुराणहरू पर्दछन् । समाज र इतिहास चिन्तनका दृष्टिले यी ग्रन्थ महत्त्वपूर्ण छन् नै समन्वयात्मक समाज निर्माणमा यिनको उत्तिकै भूमिका देखिन्छ । यिनमा धर्म, वर्ग, जाति, लिङ्ग, वर्ण, देशदेशान्तर, लोकलोकान्तर, देवदेवान्तर आदि अनेक पक्षबीच समन्वयात्मक दृष्टि पाइन्छ ।

भारतीय उपमहाद्वीपमा सनातन वैदिक धर्म, जैन, बौद्ध जस्ता धर्मलाई समन्वय गर्ने हेतुले बुद्ध, ऋषभदेव आदिलाई विष्णुको अवतारका रूपमा नै समावेश गरी धार्मिक समन्वय गरेको देखिन्छ । (भागवत, १/३/२४) मा “बुद्धो नाम्ना जनसुतः कीकटेषु भविष्यति” र यसै ग्रन्थको (१/५/४) मा जैनका आदि तीर्थङ्कर मानिने ऋषभदेवलाई “भगवत्त्वक्षणं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूति...” भनेर भगवान्का समता, शान्ति, वैराग्य, ऐश्वर्य आदि विभूतिले युक्त भएको वर्णन गरिएको छ । महाभारतमा शिवसहस्रनामस्तोत्र (अनुशासनपर्व, १७ अध्याय र यसकै १४९ अध्यायमा रहेको विष्णुसहस्रनामस्तोत्रलाई हेर्दा दुवै एउटै शक्ति भएको देखाएर शैव र वैष्णव धर्मको समन्वय गर्न खोजिएको छ । शिव एवं विष्णुका अनेक आख्यान, उपाख्यानद्वारा दुवै एउटै शक्तिका कार्यानुसारि नाम भएको उल्लेख गर्दै शैव एवं वैष्णव धर्मानुयायीहरूबीच समन्वय गरिएको छ । पुराणहरूमा राजगाथा, ऋषिगाथा, देवगाथा आदिको वर्णन गरेर समाजका भिन्न भिन्न समुदायका शक्ति, स्वभाव,

आचरण, संस्कार, संस्कृतिबिचमा सम्बन्धसेतु निर्माण गरिएको छ। यस प्रकारका अनेक पौराणिक समन्वयवादी मान्यताहरू पूर्वीय समाजदर्शनका महनीय विषय हुन्।

नेपाली साहित्यमा पौराणिक समन्वयवादको प्रत्यक्ष प्रभाव रहेको छ। भानुभक्तको 'रामायण', देवकोटाको 'शाकुन्तल', सोमनाथको 'आदर्शराघव', समको 'चिसो चूहलो' जस्ता महाकाव्यहरूमा प्राचीन पौराणिक युगको पुनराख्यान गर्दै युगानुकूल समन्वयको अभिव्यक्ति दिएको देखिन्छ। भानुभक्त आचार्यले संस्कृत वाङ्मयमा रहेको सीतारामको समृद्ध आख्यानलाई नेपालीमा पुनराख्यान गर्नुको अर्थ तत्कालीन नेपाली समाजमा विद्यमान राजा, राणा, प्रजा र प्रजामा पनि अनेकौं वर्ग, उपवर्ग बिचमा भएको विभेद शमन गर्ने उद्देश्य नै हो। राम, भरत, लक्ष्मण, शत्रुघ्न, हनुमान, सुग्रीव, वालि, गुह, शबरी, रावण, विभीषण, कौशल्या, कैकेयी, सुमित्रा आदि अनेकौं पात्रहरूको पुनराख्यानले नेपाली समाजमा विद्यमान तत्तत् प्रवृत्तिबिच सन्तुलन र समन्वय गर्ने उद्देश्य राखेको देखिन्छ।

साक्ष्य १

ख्वामित् हजूरको म त दास पो हुँ यो राज्य गर्नाकन योग्य को हुँ
यो गादी ता यहाँ हजूरको हो मैले त सेवा गरिबस्नु पो हो

(भानुभक्तीय रामायण, २/९४)

साक्ष्य २

ठूला नीति सिकून्, प्रजाहरू सिकून् सद्भक्तिको माधुरी
ज्ञानी ज्ञान सिकून्, सिकून् कविहरू यो काव्यमा चातुरी
जानून् गर्न विलास दिव्य यसमा सारा नवावीजन
बस्ती दिव्य बसाउने रसिक हुन् एकान्त वृन्दावन

(शाकुन्तल, १/३१)

साक्ष्य ३

मेरो सन्ते, हाम्रो प्रियता मानवतामा परिणत होस्
मानवताकै यज्ञशालामा तिप्रो मेरो हवन चलोस्
आत्मवलिदान गरेर जगत्मा मानिसलाई ऊचो पार
संतप्तक चिसो चूहलोलाई तपस्याले तप्त बनाऊ

(चिसो चूहलो, पृ. ३१६)

साक्ष्य एकमा भरतले रामसँग भनेका उक्त भनाइमा दाजुभाइको तत्कालीन राणा र राजाहरूको राजकीय द्वन्द्वलाई शमन गर्ने व्यञ्जनार्थ लुकेको देखिन्छ। सेवक र सेव्य भावको भक्ति दर्शनका माध्यमबाट भक्ति र समर्पण भावको विकास पनि समन्वयात्मक दृष्टि रहेको बुझ्न सकिन्छ। साक्ष्य दुईमा तत्कालीन नेपाली समाजमा ठूलाबडालाई नीतिको आवश्यकता रहेको, प्रजाहरूलाई भक्ति, ज्ञानीहरूलाई ज्ञान, कविहरूलाई काव्यचातुर्य, नवावीजनलाई काव्यविलासको पाठ सिकाउँदै सबै मिलेको दिव्य रसिक समाज यहाँ परिकल्पना गरिएको छ। काव्यले परिकल्पना गरेको समाजमा राजादेखि ज्ञानी, भक्त, कविहरू, रसिक आदि रहेका छन्। यी सबैका निमित्त काव्यकानन आनन्ददायक हुने परिकल्पनाले बाहिरी दिव्य समाजको त्यही समन्वित रूप परिकल्पना गरिएको छ। देवकोटाले 'शाकुन्तल' महाकाव्य नेपाली भाषामा महाकाव्यको अभावपूर्ति गर्ने उद्देश्यले लेखे पनि तत्कालीन नेपाली समाजमा विद्यमान द्वन्द्व शमन गर्ने सामाजिक सद्भाव र समन्वय गर्ने प्रच्छन्न उद्देश्य रहेको छ। देवकोटा स्वयंले आफ्नो काव्यप्रयोजन बताउने सन्दर्भमा यो सङ्केत गरेका छन्।

साक्ष्य तीनमा समले समन्वयलाई मानवताका निमित्त उपयोग गरेका छन् । विश्वमानव नै एउटा परिवार हो र समाजका सबै भेद अन्त्य भएर मानवताको यज्ञ चलन सकोस् भन्ने सन्देश 'चिसो चूहलो' महाकाव्यमा पाइन्छ । बालकृष्ण समको 'चिसो चूहलो' महाकाव्यले जातीय सद्भाव र समन्वय खोजेको छ । सन्ते दमाई र गौरी ठकुरीबिच प्रेमको बीज रोपेर जातीय विभेदमा समन्वय खोजिएको हो । यसको अन्तरसंरचनामा शिव (नकुल) र पार्वतीको आख्यान ढाँचा र विचारसूत्रको प्रभाव देख्न सकिन्छ । शिवलाई नकुल अर्थात् कुलहीन भनेर उपेक्षा गर्ने दक्षप्रजापतिका विरुद्धमा गौरीको शिवप्रतिको प्रेम सन्ते र गौरीको स्रोत मान्न सकिन्छ । शिव र गौरीको यो प्रसङ्ग श्रीमद्भागवतको चतुर्थस्कन्ध र शिव महापुराण रुद्रसंहितामा उल्लेख पाइन्छ, जस्तो :

हरोऽकुलीनोऽसौ विप्र पितृभ्रातृविवर्जितः ।

भूतप्रेत पिशाचानां पतिरेको दुरत्ययः ॥

(शिवमहापुराण, रुद्रसंहिता, २७/४३)

अर्थात् हर अकुलीन छन्, पितामाता नभएका, भूतप्रेत पिशाच आदिका मालिक र बुझ्ने नसकिने एकाकी छन् । शिवको पौराणिक चित्रण र समद्वारा चित्रित सन्ते उस्तै अकुलीन र एकाकी प्रकृतिका छन् । समले हिमालमुनि उपत्यकामा एउटा भुपडीमुनि एकलै बस्ने सन्तेको चित्र सन्त शिवकै सादृश्यमा उतारेका छन् । रमेश विकलले 'मधुमालतीको कथा' शीर्षकको कथामा शिव र सतीको वैचारिक एवं आख्यानसूत्रलाई समसामयिक सन्दर्भ प्रदान गरेका छन् । यस कथामा पनि गौरी र संकर दुई पात्र छन् जसमा गौरी धनी परिवारकी र संकर निम्न परिवारको पात्र रहेको छ । धनी र गरिव परिवारमा जन्मिएका यी दुई पात्रलाई मिल्न नदिने सामाजिक वर्गीय चरित्र उद्घाटन गर्न कथाकार विकलले पौराणिक आख्यान ढाँचासहित वैचारिकता पनि ग्रहण गरेका छन् ।

नेपाली साहित्यमा पौराणिक समन्वयवादको प्रभावलाई साहित्यकारहरूले विभिन्न पुराणका आख्यान ढाँचा, पात्र, विचार आदिलाई प्रत्यक्ष रूपमा नै ग्रहण गरेका छन् । रामायण, महाभारत, श्रीमद्भागवत, शिवपुराण, देवीभागवत आदि ग्रन्थहरू समन्वयवादी चिन्तनका स्रोत मानिन्छन् ।

बौद्ध शून्यवादको प्रभाव

बौद्ध दर्शनका करुणा, शान्ति, अहिंसा जस्ता विषय र दुःखसम्बन्धी धारणा नैतिक र व्यावहारिक चेतनाका रूपमा रहेका छन् । बुद्ध दर्शनका अनेक शाखाहरूमा माध्यमिक दर्शनका पक्षधरहरू शून्यलाई नै परमार्थ तत्त्व मान्दछन् । न सत्, न असत्, न सदसत् र न अनुभयात्मक जस्ता चतुष्कोटि भन्दा परको सत्यलाई नै शून्य मानिएको छ (उपाध्याय, सन् २०१४, पृ. २६५) । माध्यमिक बौद्धहरूले शून्यरूप परम सत्य स्विकारेको देखिन्छ । शून्य त्यस्तो सत्य हो जो कारणरहित, विचार र भावभन्दा पर र जसको उत्पत्ति र मापन हुँदैन (राधाकृष्णन, सन् २००८, पृ. ५४३) । नागार्जुनले आफ्नो माध्यमिक कारिकाको मङ्गलाचरणमा आठ निषेधलाई सङ्केत गरेर शून्य सत्ताको परमार्थता स्थापित गरेका छन् ।

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतम् ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमम् ॥

(माध्यमिककारिका, उद्धृत चन्द्रधर शर्मा, सन् २००३, पृ. ७९)

अर्थात् न निरोध, न उत्पत्ति, न अनित्य, न नित्य, न एक, न अनेक, न आगमन र निर्गम यी आठ निषेध पारमार्थिक दृष्टिले सत्य हुन् ।

नेपाली साहित्यमा 'शून्य' सम्बन्धी चिन्तनलाई विभिन्न रूपमा उपयोग गरेको पाइन्छ । देवकोटाले 'म शून्यमा शून्यसरि बिलापै' कवितामा शून्य तत्त्व र कृष्ण तत्त्वलाई एक स्थानमा राखेर पारमार्थिक सत्ताका रूपमा दुवैलाई स्विकारेका

छन् । एकातिर 'आखिर श्रीकृष्ण रहेछ एक' भन्ने र साथै आफू शून्यमा विलय भएको विचार व्यक्त गर्ने कुराले शून्यको अस्तित्वलाई ईश्वरीय रूपमा नै लिएको देखिन्छ । बालकृष्ण समले आफ्ना धेरै कविताहरूमा शून्यको सन्दर्भ उठाएका छन् । "निर्विकल्प समाधिस्थ आनन्दमय सत्य शून्यको अनुभव गर्ने" भनेर समाधि अवस्थालाई शून्य अवस्था मानेको देखिन्छ । 'मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन' कवितामा जीव वा आत्मा शून्य रूप हुने कुरालाई समले प्रकट गरेका छन् । नेपाली सृजनपरम्परामा भीमनिधि तिवारीले 'सिद्धार्थ गौतम' नाटक लेखेर बुद्धको जीवनीपरक प्रभावलाई प्रकट गरेका छन् । यसमा बुद्धले गृहत्याग गरेर सन्यास भएको प्रसङ्ग नै विषयवस्तुका रूपमा रहेको छ । भूपि शेरचनले 'हामी' कवितामा हामीलाई शून्यका उपासकहरू भनेर शून्यको उपासनाको सन्दर्भबाट 'शून्य' दर्शनलाई सङ्केत गरेका छन् । यद्यपि यो व्यङ्ग्यका रूपमा प्रयोग भएको हो तर पनि शून्य तत्त्व पनि उपास्य तत्त्व हो भन्ने यसबाट प्रकट भएको छ ।

नेपाली साहित्यमा शून्यवादलाई सचेततापूर्वक घोषणा गरेर प्रयोग गर्ने भ्रष्टा सरुभक्त हुन् । उनका अनुसार शून्यवादले दर्शन र साहित्यको ऐतिहासिक विकास प्रक्रियामा नवीन क्षितिज उद्घाटन गर्ने आदर्शमा विश्वास गर्दछ (सरुभक्त, २०४१, पृ. २) । उनले शून्यवादलाई विभिन्न स्रोतबाट विकास गरे पनि नागार्जुनको बौद्ध शून्यवादलाई आधार मानेको देखिन्छ । सरुभक्त बौद्ध दर्शनको नीति वा आचार पक्षबाट प्रभावित देखिन्छन् र 'एसो धम्मो सनतनो' नाटकका माध्यमबाट बुद्धको जीवनी र विचारलाई प्रवाहित गरेका छन् ।

जैन स्याद्वादको प्रभाव

जैन दर्शनमा स्याद्वादी ज्ञानमीमांसा विशिष्ट किसिमको देखिन्छ । अर्थको सापेक्ष सत्यलाई स्विकार्ने सप्तभङ्गी नय स्याद् अस्ति, स्याद् नास्ति, स्याद् अस्ति नास्ति, स्याद् अवक्तव्यम्, स्याद् अस्ति च अवक्तव्यम्, स्याद् नास्ति च अवक्तव्यम्, स्याद् अस्ति च नास्ति च अवक्तव्यम् (शर्मा, सन् २०१३, पृ. ३४) जस्ता अर्थ चिन्तनले नेपाली साहित्यमा प्रभाव पारेको छ । जैन स्याद्वादलाई सैद्धान्तिक रूपमा उल्लेख गरेर लीला लेखनको प्रारम्भ गर्ने इन्द्रबहादुर राई कथाहरूमा, लीला लेखनलाई सैद्धान्तिक एवं प्रायोगिक रूपमा उपयोग गर्ने कृष्ण धरावासीका उपन्यासहरूमा र रत्नमणि नेपालका कथाहरूमा स्याद्वादको प्रभाव पाइन्छ । लीला धारणाका समर्थकहरू लीला चिन्तनलाई रूप र विषय दुवै ठान्दछन् । रत्नमणि नेपाल (२०६४, पृ. ३३) ले लीलालाई दुवैको संयोजन हुँदा हुँदै पनि दृष्ट थोकलाई भाषा र आकारमा आबद्ध गरेको हुँदा यो रूप पक्ष बढी हो कि भन्ने धारणा पनि राखेका छन् । इन्द्रबहादुर राईले लीला लेखनको अवधारणालाई प्रायोगिक अभिव्यक्ति दिने कथाका रूपमा 'महारुदन' लेखेका छन् । 'तुली' को रुवाइलाई भिन्न भिन्न मानिसले भिन्न अर्थ गरेका छन् । हरेक वस्तु, घटना वा विषयको अर्थ समय, स्थान, व्यक्ति आदिका सापेक्षमा बुझिन्छ भन्ने धारणालाई महारुदनले प्रकट गरेको छ । यसै गरी रत्नमणि नेपालले 'घर' कथा लेखेर घरका बारेमा भएका अनेक धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । घरका बारेमा व्यक्त सापेक्ष अर्थले घर आफैँ दुर्वोध्य भएको विचार यहाँ देख्न सकिन्छ । विज्ञानमा सापेक्षवाद लेखिनुभन्दा अनेकौँ शताब्दी अघि प्रतिपादित द्रव्य, रूप आदि देश र काल सापेक्ष हुन्छन् भन्ने चिन्तन स्थापित भइसकेको र त्यसले ज्ञानका विभिन्न शाखामा प्रभाव पारेको देखिन्छ । यसको सचेततापूर्वक प्रयोग लीलावादी साहित्यकारहरूमा देख्न सकिन्छ ।

समकालीन नेपाली साहित्यमा पूर्वीय दर्शनको प्रयोग

समकालीन नेपाली साहित्यको गति र दिशा हेर्दा पुनः पूर्वीय दर्शनको नीति चेतना जागृत भएको देखिन्छ । २०४६ पछि र अझ २०६३ पछिको परिवर्तित राजनीतिक परिवेशमा नेपाली सर्जकहरूलाई स्वअस्तित्व बोधसँगै अतीत चेतनाले भ्रूणभङ्ग्याएको देखिन्छ । जातीय अस्तित्वको सङ्कट, विश्व समुदायमा आफ्नो पहिचान तथा आफ्नै धरातलको खोजी गर्दै

समकालीन स्रष्टाहरू पूर्वीय दर्शनतर्फ आकर्षित भएका देखिन्छन्। अतीतको उत्खनन गर्दै आफ्नो अस्तित्व खोज्ने स्रष्टाहरूमा मदनमणि दीक्षितका 'द्रौपदी र सीता', भूमिसूक्त जस्तै औपन्यासिक कृतिहरू छन्। भूमिसूक्त एक प्रकारले मानव जातिकै इतिहास र यस ब्रह्माण्डको उत्पत्ति एवं अवसानको पूर्वीय दृष्टिकोण व्यक्त भएको कृति हो। मनुका सन्ततिहरू गन्धमादन पर्वतबाट कसरी पूर्व पश्चिम व्याप्त भए र मानव जाति संसारभरि फैलिन पुग्यो भन्ने जातीय गौरवलाई यसले प्रकट गरेको छ। अविनाश श्रेष्ठले 'अश्वत्थामा हतो हतः' नाटकका माध्यमबाट प्राचीन मूल्य मान्यताको खोजी गरेका छन्। आजको मानव आफ्नो अतीतरूपी मणि हराएको अश्वत्थामा भैं भएको छ। पूर्वीय चिन्तन र गौरवका विषयहरू दलालीका हातमा परेको सम्पत्ति भैं भएर नष्ट भएको विचार व्यक्त गरेर नाटककार श्रेष्ठले पूर्वीय दर्शनको महत्त्व दर्साएका छन्।

समकालीन कवि, आख्यानकार तथा समालोचकहरू पूर्वीय चिन्तन परम्परालाई जिज्ञासु बनेर पुनः खोजी गरिरहेका छन्। यस्ता केही सर्जकहरूमा घनश्याम कँडेल, रामप्रसाद ज्ञवाली, नवराज लम्साल, निलम कार्की निहारिका, कुमार नगरकोटी, टेकनाथ दाहाल, सुदेश सत्याल, राजेन्द्र भण्डारी, दुबसु क्षेत्री, कृष्ण धरावासी, मोमिला, सरस्वती प्रतीक्षा, छविलाल उपाध्याय आदि स्रष्टाहरू देखिन्छन्। यहाँ केही साक्ष्यहरू प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ :

साक्ष्य १

सारा भारतवर्ष श्रेष्ठ हुनगो ऊँचो कला कीर्तिले
आभा फैलिन गो प्रगाढ सितले सत्शास्त्रका ज्योतिले
यो वाणी अनि सल्लिक्यो सहजमै हेमाद्रि सन्तानमा
मेची तम्मर गण्डकी जल तरी ढाक्यो सबै ठाउँमा

(कल्पना, छवि कवितासङ्ग्रह, पृ. ५)

साक्ष्य २

आफ्नो मार्ग स्वयं बनाउन सकूँ त्यो मार्ग आराध्य होस्
दम्भी सोच अहं हटाउन सकूँ मस्तिष्कमा स्वास्थ्य होस्
नेपाली अविभाज्य देख्न म सकूँ स्वाधीन यो राज्य होस्
सारा सुन्दरता समेट्न म सकूँ सौन्दर्य बाँकी नहोस्

(रामप्रसाद ज्ञवाली, चाहना, इन्द्रधनुष, पृ. १)

साक्ष्य ३

क्षुद्र सङ्कीर्णतालाई मिल्काएर कताकता
विश्वबन्धुत्वका लागि जागोस् उच्च मनुष्यता
मान्छे मिल्काइने स्वार्थी सीमाना राष्ट्र राष्ट्रका
विश्वबन्धुत्वका निमित्त साँघुरो भो वसुन्धरा

(नारायण अधिकारी)

साक्ष्य ४

क्षेप्यास्त्रका धार निसान लगाएर
अर्को महादेश सायं सन्ध्याका सुन्दर आरतीसँग
रक्तबीज जन्माउन तत्पर छ
नीलो-नीलमामय निसीम आकाशका आराध्य हाम्रा देवलोकहरू
विज्ञान प्रयोगशालाका प्राविधिक बन्न विवश छन्

(कलानिधि दाहाल, आजको मान्छेको कविता पन्ध्र)

साक्ष्य एकमा कवि छविलाल उपाध्यायले पूर्वीय चिन्तनपरम्पराले नै भारत नेपालका ज्ञानधाराहरू प्रवाहित भएको विचार व्यक्त गरेको छ। साक्ष्य दुईमा पूर्वीय दर्शनको आत्मचिन्तन, अखण्ड एकत्व, परम सौन्दर्य बोध जस्ता विचार र 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धु' जस्तो आत्मजागरणको भाव प्रकट भएको छ। यी साक्ष्य तीन र चारमा आधुनिक युगका मानवीय सङ्कीर्णता र युद्धले ग्रस्त सङ्कटापन्न मानव जीवनको चित्रण गर्दै पूर्वीय दर्शनले स्थापित गरेका देवत्व र बुद्धत्वको खोजी गर्नु पर्ने भाव व्यक्त भएको छ।

समकालीन सृजनामा मानव आफ्नै कर्मले सङ्कीर्ण बन्दै गएको र विज्ञान प्रविधिले त्रस्त बन्दै गएको, धर्ती कोलाहलमय भएको र मानवले हजारौं वर्ष लगाएर निर्माण गरेको देवतत्त्व, बुद्धत्व नष्ट हुँदै मानव नै विनाशतर्फ लम्किएको विचारलाई आधि सार्ने म्रष्टाहरूले पूर्वीय दर्शनका बहुविध पक्ष उद्घाटन गरेको देखिन्छ। यहाँ यी केही उदाहरणमात्र हुन्। समसामयिक नेपाली काव्यपरम्परामा पूर्वीय दर्शनप्रतिको गहिरो आकर्षण बढेको देखिन्छ। आत्मबोध, जागरण र मौलिक दृष्टिकोण निर्माणमा पूर्वीय दर्शनको व्यापक विषय र उदार सार्वभौम मान्यता, आध्यात्मिक आनन्द, विश्वबन्धुत्व जस्ता विषयले नेपाली म्रष्टाहरूलाई काव्य चिन्तनको आलोक प्रदान गरेको छ।

निष्कर्ष

नेपाली साहित्यको विकासमा पूर्वीय दर्शनको प्रभावलाई हेर्दा मूलतः आत्मवादी चिन्तनको प्रभाव बढीमात्रामा पाइन्छ। आत्मवादले नै अध्यात्म, ईश्वर प्रेम, मानवता, भ्रातृत्व एवं विश्वपरिवारको चिन्तनलाई विकास गरेको देखिन्छ। भानुभक्त आचार्य, ज्ञानदिलदास, वीरशाली पन्त जस्ता प्राथमिक कालीन कविहरूले आत्मालाई मानवको ध्येय, प्रेम र प्राप्य वस्तुका रूपमा लिएका छन् भने लेखनाथ, देवकोटा, सम आदिले आत्मचिन्तनलाई मानव चेतनाको विकास र विस्तारका रूपमा लिएर आत्मचिन्तनबाट मानिसले विश्वबोध गर्नु पर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन्। नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाहरूको विकाससँगै पूर्वीय दर्शनका उदार विचारहरूको पुनर्व्याख्या र युगानुकूल उपयोग हुँदै आएको छ। समाजको बहुआयामिक चेतनालाई अभ्र फराकिलो बनाउन पूर्वीय दर्शनको स्रोत मानिने वेद, उपनिषद्, रामायण, महाभारत, पुराण आदिबाट विचार, बिम्ब, प्रतीक र आख्यान ढाँचाको प्रचुर प्रभाव बढ्दै गएको देखिन्छ। गुरुप्रसाद मैनाली, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, लैनसिंह वाइदेल, इन्द्रबहादुर राई आदि म्रष्टाहरूले पूर्वीय आत्मचिन्तन र बहुलवादी चिन्तनलाई अत्यधिक उपयोग गरेर नेपाली समाजलाई आफ्ना कृतिहरूमा प्रतिबिम्बन गरेका छन्। परिणामस्वरूप 'सुम्निमा', 'मुलुक बाहिर', 'माधवी', 'भूमिसूक्त' जस्ता उपन्यास र अनेक कथाहरू सिर्जना भएका छन्। नेपाली साहित्यको आधुनिक कालले पूर्वीय दर्शनको पुनर्व्याख्या र पुनराख्यान गरेको छ। समकालीन नेपाली साहित्यमा पूर्वीय दर्शनलाई जातीय, सांस्कृतिक एवं वैचारिक अस्तित्वका कोणबाट उपयोग गरेको देखिन्छ। मानवजातिमा बढिरहेको सङ्कीर्णता, स्वार्थ, युद्ध, कलह र विनाशोन्मुख भौतिक विकासको त्रासबाट उन्मुक्तिको खोजी गर्दै पूर्वीय दर्शनले विकास गरेको आत्मचिन्तन र विश्वबन्धुत्वको भावलाई पुनः जागृत गर्दै अहङ्कार र उन्मादले मानव विनाशतर्फ जानु नहुने विचार प्रकट भएका छन्। यसरी हेर्दा पूर्वीय दर्शन मानव जातिमात्र नभएर विश्वब्रह्माण्डको दीर्घ आयुको परिकल्पना गर्ने शाश्वत चिन्तन धारा भएकाले आगामी युगका सर्जकहरूलाई पनि यसले उत्प्रेरित र प्रभावित गर्नेछ।

सन्दर्भसूची

उपाध्याय, आचार्य बलदेव, (सन् २०१४), *बौद्ध-दर्शन-मीमांसा*, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन।
ऋग्वेद, (सन् २००७ शायणभाष्यसहित), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
कृष्णयजुर्वेद तैत्तिरीयब्राह्मणम्, (सन् २०१८), प्रो पुष्पेन्द्र कुमार (सम्पा.), दिल्ली : नाग प्रकाशन।

- गिरि, रामानन्द, (२०५५), *जनकदर्शन*, भक्तपुर : जनकशिक्षा सामग्री केन्द्र ।
- नेपाल, रत्नमणि, (२०६४), *लीलाधारणा र कथाहरू*, काठमाडौं : प्रशान्ति प्रकाशन ।
- पतञ्जलि, (२०६१), *पातञ्जलयोगदर्शनम्*, नरकान्त अधिकारी (अनु.), काठमाडौं : श्री ५ को सरकार सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय ।
- बृहदारण्यकोपनिषद् (२०६७), गोरखपुर : गीताप्रेस ।
- भरत, (सन् १९८९), *नाट्यशास्त्र*, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी ।
- भामह, (सन् २००२), *काव्यालङ्कार*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिस ।
- राधाकृष्णन्, (सन् २००८), *भारतीय दर्शन*, भाग १, २, दिल्ली : राजपाल ।
- राधाकृष्णन्, (सन् २०१८), *भगवद्गीता*, हरियणा : हिन्द पाकेट बुक्स ।
- व्यास, (२०७८), *श्री शिवमहुराण*, गोरखपुर : गीताप्रेस ।
- व्यास, (२००७), *श्रीमद्भागवत*, एक्काइसौं पुनर्मुद्रण, गोरखपुर : गीताप्रेस ।
- व्यास, (२०६५), *महाभारत*, बाहौं पुनर्मुद्रण, गोरखपुर : गीताप्रेस ।
- व्यास, (सन् २००४), *श्री वायुपुराणम्*, दिल्ली : नाग पब्लिशर्स ।
- शतपथब्राह्मण*, (सन् २०१४), रामनाथ दीक्षित (सम्पा.), वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन ।
- शर्मा, चन्द्रधर, (सन् २०१३), *भारतीय दर्शन*, *आलोचन अमौर अनुशीलन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
- शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनीयसंहिता*, (सन् २००५), वाराणसी : बम्बई पुस्तक भवन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम, (२०७०), *नेपाली कथा र कथाकार*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- श्रेष्ठ, दयाराम, (२०७६), 'प्रारम्भिक कालको नेपाली साहित्यको पूर्वपीठिका', *जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास*, डा. माधवप्रसाद पोखरेल (सम्पा.), ललितपुर : कमलमणि दीक्षित (पृ. ११७) ।
- सरुभक्त, (२०४१), *इतिहासभित्रको इतिहास शून्यवाद*, काठमाडौं : प्रयोग समूह ।
- सिन्हा, हरेन्द्रप्रसाद, (सन् २००९), *भारतीय दर्शन की रूपरेखा*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।